

FIRUDIN ƏLİ OĞLU ABBASNEJAD
 AMEA M.Füzuli
 adına Əlyazmalar
 İnstitutunun dissertantı
 e-mail:fn.abbasnejad@gmail.com

ELXANİLƏR DÖVRÜNDƏ KİTAB VƏ KİTABXANALAR

Açar sözlər: Elxanilər, kitab, kitabxana, zərləmə, xəttatlıq, Marağa, Təbriz, Rəbi-Rəşidi.

Key words: Elkhanids, book, library, gilding, calligraphy, Maragha, Tabriz, Rabi-Rashidi.

Ключевые слова: Эльханиды, книга, библиотека, золочение, каллиграфия, Марага, Тебриз, Раби-Рашиди.

Kitabxanalar və kitab evləri daima böyük əhəmiyyət kəsb edən məkanlardan sayılmışdır. Kitabxanaların ilk və ən əsas vəzifələri müxtəlif regionlardan kitab və nəşrlərin toplanması, şahların ailə üzvləri və saray xadimlərinin istifadəsi üçün yeni kitabların yazılmasından ibarət olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə zərləmə (müzəhhiblik), təsviri incəsənət, üzündən köçürmə sənətinin yayılması ilə kitabxanaların əhəmiyyəti və rolu daha da artdı və saray divarlarından kənara çıxmasına səbəb oldu. Tədrisən bəzi nüsxələrin zərləmə üsulu ilə işlənməsi onlardan daha az istifadə olunmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, bu nüsxələr şah saraylarının nəfis və qiymətli əşyaları sayılır və bu səbəbdən də qorunurdu. Elə buna görə də şah saraylarına məxsus kitabxanalar inkişaf etməyə başladı. Üzündən köçürmə, xəttatlıq, rəssamlıq, zərləmə, toplu hazırlama və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən seçilmiş və peşəkar sənətkarlar sifariş olunan kitabların bəzədilməsi işinə cəlb edildilər.

Kitabxanaların emalatxana bölmələri iki hissəyə - kitabxana və siyahıyaalma hissələrinə ayrılırdı. Bu iki hissə, xüsusilə Elxanilərin dövründən sonra kitab tərtibi sənətinin inkişaf edərək yayılmasına görə saraylarda bir çoxlarının bu işə cəlb olunmasına gətirib çıxartdı və kitabxanaların təsviri incəsənətə, xəttatlıq və zərləmə sənətinin və digər sənət sahələri ocağına çevrilməsinə səbəb oldu. Bu məqalə də Elxanilər dövründə kitabxanaların vəziyyətinin araşdırılması tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Prinsip etibarını ilə kitabxana həтта bəzək anlamında olmaqla, sarayların mühüm təşkilatı hissələrindən biri sayılırdı. Şah və sultanlar kitablara maraq göstərir, mütaliə ilə məşğul olmaqla yanaşı, mədəniyyət baxımından etibar və hörmətlərini artırmaq üçün kitabxana və kitablardan yararlanırdılar. Onlar bu işdə bir çox katiblərdən istifadə edirdilər. Bu katiblər yazı sənətinə peşəkarcasına yiyələnmiş adamlar arasından seçilirdilər. Prinsipcə bu seçimdə 3 amil – tez, səlis və gözəl xətlə yazmaq bacarığı mühüm və həlledici rol oynayırdı. O zamanın katibləri müasir dövrümüzdəki naşir və redaktorların işini görürdülər. Onlar kitablarnı ən nəfis tərtibatla, gözəl xətlə hazırlayaraq ərsəyə gətirirdilər. Tarixi faktlara əsasən yəqinliklə qeyd etmək olar ki, bu işə bir çox sənətkarlar cəlb edilirdilər. Əbdülrəhman Sufi tərəfindən hicri təqvimilə 400-cü ildə hazırlanan “صور الكواكب الثابتة” əsərinin nüsxəsi dediklərimizin bariz nümunəsidir. Məlum olduğu kimi Bağdadda uzun müddət hakimiyyətdə olan Buyhian dövründə kitab tərtibi sənəti Abbasi xəlifələri arasında böyük rola malik idi. Hicri təqvimilə beşinci yüzilliyin sonlarından başlayaraq altıncı yüzillik boyunca Bağdadda kitablarnın bədi tərtibi sənəti formalaşdı ki, bu gün də Bağdad məktəbi adı ilə tanınır. Bəzi məlumatlara görə

Qəznəvilərin dövründə (hicri təqvimilə 381-582) katiblərin, xəttatların və rəssamların bir qismi padşahlara məxsus kitabxanalarda fəaliyyət göstərirdilər. Mövcud olan və bu günümüze qədər gəlib çıxan yazılar bütün deyilənlərə əyani sübutdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabların tərtibi sənəti Səlcuqların dövründə də mövcud olmuşdur. Onun əlamətləri o dövrün “راحت الصدور راوندي” əsərini nəzərdən keçirən zaman aydın görünür. Bunlar Bağdad məktəbinin formalaşmasında effektiv rolə malik olmuşdur. Şəhər şöhrətə çatdı və şah kitabxanasında zaman keçdikcə incəsənət emalatxanası formalaşdı, xüsusi bir incəsənət mexanizmi və üsulları meydana gəldi. Bu emalatxanada kitabların köçürülməsi, zərləmə (lövhələrin bəzədilməsi və ya kitabların bəzədilməsi), cildləmə (cildləri bəzəmə) və daha sonralar nüsxələrin kənarını bitki və heyvan mənşəli maddələr, eləcə də həndəsi fiqurları əks etdirən xətlərlə bəzəmə sənəti inkişaf etdirilirdi. Təbii ki, kitab istehsalı sahəsində köçürmədən başlayaraq, cildləməyə qədər spesifik bir proseslər meydana çıxmışdı. Kitabxanada katiblərin, xəttatların bir çoxu iş prosesində biri-birilə əməkdaşlıq edir və məhz bu iş birliyi onların hazırladıqları nüsxələrdə görünür. Nüsxələrdə sənətkarların işində bir növ yerdəyişmə olurdu. Göründüyü kimi, cildləmə kitab tərtibatının son mərhələsidir. Bu məqalədə Elxanilərin hakimiyyəti dövründə kitabların köçürülməsi, tərtibatı və üzlənməsi üzrə fəaliyyət göstərən emalatxanalar barədə müxtəlif mənbələrdə mövcud olan məlumatları qismən də olsa bir araya gətirməyə çalışmışıq.

Elxanilərin hakimiyyəti dövründə olan kitabxanalar

Elxanilərin hakimiyyəti dövründə formalaşan ilk kitabxana Xacə Nəsirəddin Tusinin say və təşəbbüsü ilə Marağada təsis edilmişdi. Nəsirəddin Tusi Marağada rəsədxana inşa etdirdikdən sonra Müvəyəiddin Ərzi, Dəməşqi, Fəxrəddin Əraqi Müvəsseli, Fəxrəddin İxlafəti Tiflisi və Nəcməddin Dəbiran Qəzvini kimi bir sıra riyaziyyatçı və astronom alimləri Marağada bir araya gətirərək rəsədxanada ona yardım etməyə çağırırdı. O, rəsədxananın nəzdində böyük bir kitabxana inşa etdirdi və Hülakü xanın yardımı ilə Bağdad, Dəməşq və Müvəssəldəki kitabxanalarda mövcud olan çoxsaylı kitabların oraya gətirilməsinə nail oldu. Xorasandan Bağdada qədər qarət olan çoxsaylı kitablar rəsədxananın nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanaya gətirildi. Xacə Nəsirəddin bir çox şəhərlərə elçilərini göndərərək onlara tapşırıq verdi ki, elmi kitabları satın alaraq kitabxanada yerləşdirmək üçün ona göndərsinlər. (1, s.48). Mənbələrdə Marağa kitabxanasında saxlanılan kitabların sayı 400 min nüsxədən artıq göstərilir. Bu kitabxanada Çin, sanskrit, assuri, ərəb və monqol dillərində olan müxtəlif növ kitablar fars dilinə tərcümə edilərək rəsədxanadakı alimlər və tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Bu rəsədxana əslində elm ocağı sayılırdı və orada astronomiya, riyaziyyat, təbiətşünaslıq və sosiologiya kimi elmlər tədris olunurdu. Bir sıra mühəndislər, alimlər və təbiblər Xacə Nəsirəddin Tusinin nəzarəti altında orada fəaliyyət göstərirdilər. (2, s.393). Bu elm ocağının nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxana onun əsas tərkib hissəsi sayılırdı. Bağdad kitabxanasının böyük hissəsinin Marağa kitabxanasına daşındığını etiraf etsək, bunu deyə bilərik ki, kitab tərtibatı sənəti də məhz Marağada davam etdirilmiş və bir sıra katiblər, xəttatlar orada kitab istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. 698-ci ildə Qazan Xanın əmri ilə Marağada üzü köçürülən kitablardan biri İbn Bəxtişuyun müəllifi olduğu “Mənafeül heyvan” (منافع الحيوان) kitabıdır. Yəqinliklə qeyd etmək olar ki, Xacə Nəsirəddinin vəfatından sonra da kitab tərtibatı sənəti davam etdirilmişdir.

Elxanilər dövründə adı çəkilən ikinci böyük kitabxana Təbrizin Qazaniyyə kitabxanası olmuşdur. Rəşidəddin Fəzlullah öz əsərində Qazan xanı sənətkar kimi təqim etmişdir. Belə ki, o, zərgərlik, dəmirçilik, dülgərlik, rəssamlıq, xəttatlıq və qalayçılıq sənətinə yaxından bələd idi və bu işdə səriştəsi olan sənətkarlardan daha yaxşı bacarığa malik idi. Qazan xan Təbriz

şəhərində bir kompleks də tikdirmişdi və bu bina Qazan Qülləsi adı ilə məşhurlaşmışdı. Bu kompleksin tikintisi 697-702-ci illərdə yerinə yetirilmişdir. Kompleks böyük günbəz, məscidülcamə, mədrəsə, ibadətqah (dərvişlərin və şeyxlərin ibadət yeri), rəsədxana, xəstəxana və əczaçılıq mərkəzi, hovuz, hamam, məhkəmə və kitabxanadan ibarət idi. Rəşidəddin öz əsərində Qazaniyyə kitabxanasında saxlanılan kitabların köçürülməsindən, tərtibindən və xəttatlıq xüsusiyyətlərindən, eyni zamanda bərpa edilməsindən bəhs etmişdir (4, s.172).

Deyilənlərdən aydın olur ki, bu kitabxanada kitabların bərpa edilməsi, eləcə də yeni kitabların köçürülməsi və hazırlanması istiqamətində işlər görülürdü. Hətta bu iş üçün xüsusi büdcə nəzərdə tutulurdu. İndiki dövrümüzdə qədər saxlanılan sənədlərdən görünür ki, bu kitabxanada iranlı, çinli, monqol və iraqılı sənətkarlar fəaliyyət göstərmişlər. Onların arasında Qazan xanın xanımı Bulğan xatunun xadimlərindən olan və Təbrizdə yaşayan (4, s.33-34) İzzəddin Əbülfəz əl-Həsən bin Yusif əl-Musaəli əl-Nəqqaş kimi sənətkarlar var idi.

Üçüncü kitabxana "Rəbi-Rəşidi" kitabxanası idi. Bu kitabxanayı Elxanilər dövlətində vəzirlik vəzifəsini icra edən Xacə Rəşidəddin Fəzlullah Təbrizin şimal-şərq hissəsində Velayan dağının ətəyində inşa etdirmişdi. Həmdullah Məstufinin bildirdiyinə görə bura şəhərcik kimi idi və çoxsaylı binalarla əhatə olunmuşdu (qəməri təqvimilə 1331). Bu şəhərciyə onu inşa edən şəxs, başqa sözlə desək Rəşidəddin Fəzlullahın şərafinə "Rəbi-Rəşidi" adı verilmişdi. Rəbi-Rəşidi elm, təhsil və istehsal üzrə fəaliyyət göstərən bir kompleks idi. Burada 24 karvansara, 1500 müsafirxana, 30 min ev, hamam, çoxsaylı dəyirmanlar, emalatxanalar, toxuculuq emalatxanaları, kağız istehsalı müəssisələri, zərəbxana, rəngləmə emalatxanası və s. var idi. (4, s.9-288) Rəbi-Rəşidi kompleksində xəstəxana, Quran və hədis elmləri tədrisi mərkəzi, ziyafət tədbirləri üçün nəzərdə tutulan məkan, hacıların yerləşməsi üçün yer var idi. Bu kompleksə çoxsaylı vəqflər edilirdi. Burada dini kitabların saxlanıldığı bir otaq var idi ki, onun sağ və sol hissəsində iki kitabxana yerləşirdi. Xurşidəddin deyir: "1000 nüsxəyə yaxın dini kitabı Rəbi-Rəşidi mərkəzinə bağışladım".

Rəşidəddin müəllifi olduğu kitabların köçürülməsinə və digər kitabların bərpası və köçürülməsi işinə böyük vəsait sərf edirdi. Burada hazırlanan və köçürülən kitablar digər şəhərlərdə olan kitabxanalara da göndərilirdi. Katiblər və digər kitab sənətkarları bu kitab nüsxələrini o zaman ən keyfiyyətli sayılan Bağdad kağızı üzərində aydın və nəfis bir xətlə qələmə alırdılar. Rəşidəddinin dediklərindən belə görünür ki, bu sənətkarlar xüsusi bir yerdə yerləşdirilmişdilər və kitabxana rəhbərliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər. Burada hazırlanmış Quran nüsxələri sonradan məscidə aparılır və orada minbərlə mehrab arasında yerləşən kitab rəflərinə qoyulurdu. Xacə Rəşidəddin günbəzinin sağ və sol tərəfində olan iki kitabxanadan birində kitablar köçürülür, digərində isə kitablar bədii cəhətdən tərtib olunurdu. Saf əl-Həzrə yazır: "Nüsxələrin hazırlanması, redaktə edilməsi, cildlənməsi, bəzədilməsi və digər işlərə 60 min dinar sərf edilirdi". (5, s.539) Rəbi-Rəşidi kitabxanasında Rəşidəddinin müəllifi olduğu əsərlərdən, məsələn, "Cameüt-təvarix" və "Məcmueyi-ər-Rəşidiyyə" köçürülərək, müxtəlif ölkə kitabxanalarına göndərilirdi.

Rəbi-Rəşidi birinci dəfə Xacə Rəşidəddinin qətlindən sonra (h.q 718), ikinci dəfə isə onun övladı Məhəmməd Qiyasəddinin qətlindən sonra (h.q 726) qarət edilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq bir çox nəfis əlyazma nüsxələri və digər mənbələr müəyyən şəxslərin əlinə keçdi. Beləliklə, Rəbi Rəşidi müəyyən mənada unuduldu. Hafiz Aberunun təbirincə "Təbrizdə vəzirin əqrəbası və yaxınlarına məxsus olan bir yer (hezarxanə) qarət edildi". Rəbi-Rəşidi və oradakı evlərdən çoxlu sayda qiymətli daşlar və naxışlarla bəzədilmiş nüsxələr və qiymətli kitablar aparıldı (1336.151). Sultan Üveys Cəlayiri h.q. təqvimilə 759-cu ildə Təbrizə gələrək Rəbi-Rəşididə yerləşdi.(6, s.480/3) Elə o zamandan bəri əl-Cəlayir Təbrizdə qaldı. Bəllidir ki,

Rəbi-Rəşidi Sultan Üveysin oraya gəlişindən və yerləşməsindən sonra daha da abadlaşmağa başladı.

Sultan Üveysin xəttatlığa və rəssamlığa böyük marağı var idi. Dövlət xadimlərinin söylədiklərinə əsasən, o, müxtəlif sənətkarlıq sahələrində xüsusi peşəkarlığa malik idi. Onun oğlu Sultan Əhməd Cəlayiri də sənətkarlığı ilə məşhur idi. Qeyd etmək lazımdır ki, o, təsviri incəsənətdə, bəzəmə sənətində və xəttatlıqda yüksək peşəkarlığa malik bir şəxs idi (7, s.63). Mənbələrdə qeyd olunanlara əsasən “Əl-Cəlayir” kitabxanası Sultan Əhməd Əl-Cəlayir dövründə rəssamların, katiblərin, xəttatların və digər sənətkarların fəaliyyət göstərdiyi və sığındığı yer idi. Onun hakimiyyəti dövründə bir çox kitablar tərtib edilmişdir ki, bu gün onlardan bəziləri mövcuddur. Teymur Bağdada qoşun yeridən və onu fəth edən zaman Sultan Əhmədin sarayından müxtəlif növ qənimətlər ələ keçirildi (8, s.452/1) və yaqınlıqla qeyd etmək lazımdır ki, ələ keçirilən bu qənimətlər sırasında kitabxanada saxlanılan nəfis kitablar da olmuşdur. Teymur daha sonra sənətkarları Bağdaddan Səmərqəndə yolladı. Onlar arasında rəssam Ustad Abdullahi, Xacə Bəndgir Təbrizinin oğlu xəttat Şeyx Məhəmməd də var idi.(9, s.147) Aydın ki, əlyazma kitabı köçürmə mərkəzlərində rəsmi və hökumət dairələrindən olan katiblər nüsxələrin üzünü köçürməklə məşğul olurdular. Onlardan bəziləri daha sürətlə və gözəl xətlə yazdıqları üçün onları cəld yazan katiblər adlandırırıldı. Bunlardan bir çoxu Rəbi-Rəşidi elm mərkəzində çalışırdı. Aydın xətlə yazan katibləri isə incəxətli katiblər adlandırırıldı. Onlar nazik, zərif xətlə yazır və gizli xətlə yazanlar kimi tanınırıldı.(10, s.1104) Mənbələrdə mövcud olan ayrı-ayrı məlumatlar sayəsində Elxanilərin və Cəlayilərin dövründə yaşayıb-yaratmış katiblərin kimliyini araşdırıla bilər. “Rəşidəddin Məcmuəsi” adı ilə tanınan Rəşidəddinin əsərlər toplusu (h.q.710-cu il) çox güman ki, Rəbi-Rəşididə hazırlanaraq, ərsəyə gətirilmişdir. Onun üzü Məhəməd bin Mahmud bin Məhəmmədəmin Zudnevis Bağdadi tərəfindən köçürülmüşdür. Onun adı bu nüsxənin bir neçə yerində qeydə alınmışdır. Bundan belə görünür ki, o, cəld yazan katiblər sırasında idi və bununla da şöhrət qazanmışdı.(11, s.251; 12; 13, s.54)

Beləliklə demək olar ki, Elxanilərin saray kitabxanasının fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə - üzündən köçürmə və surətini çıxartma ilə formalaşmışdır. Onlar katib və sənət adamlarını dəstəkləməklə öz saray kitabxanalarında sənətkarlığı daha da inkişaf etdirirdilər. Kitabxanalarda katiblərin, müsəhhihlərin, mücəllidlərin və xəttatların əsas fəaliyyət sahəsi nüsxələrin tərtibi işi idi. Bu nüsxələr köçürüləndən sonra onlar cildlənməyə verilir, surəti çıxarılır, bəzək vermə və zərləmə ilə məşğul olan sənətkarlar kitabları nəfis formaya salırıldı. Digər qrupdan olan sənətkarlar da nüsxələrin tərtibi işində iştirak edirdilər. Bununla da, Elxanilərin hakimiyyəti dövrünü kitabxanaların inkişafı və maarif sahəsində xidmətlərin çiçəklənməsi dövrü saymaq olar.

İSTİFADƏ OLINMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Müdərris Rəzəvi, 1370, s.48.
2. İbn Əbəri, 1998, s.393.
3. İqbal, 1324, s.33-34,
4. Rəşidəddin, 1357, s.9-288.
5. Saf əl-Həzra, 1338, s.539.
6. Xandəmir, 1353, 480/3.
7. Fəxri Hünəri, 1345, s.63
8. Əli Niruyi, 1337, 452/1.

9. Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani. Səvənehül Əfkar. Redaktor: Məhəmmədağlı Daneşpəjuh. Tehran. Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasının Nəşriyyatı. №30, s.147.
10. Rəşidəddin Fəzlullah. "Cameüt-təvarix". Redaktor: Dr. Bəhmən Kərimi. Tehran. "İqbal" nəşriyyatı. 3-cü nəşr, h.ş 1367, c.2. s.1104.
11. Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani. "Tarixi-mübarəke-Qazani". Redaktor: Kalian. İsfahan. "Nəşre-Porseş" nəşriyyatı. İkinci çap. 1368. s.251.
12. Rəşidəddin Fəzlullah. "Mükətbəte-Rəşidi". Redaktor: Məhəmməd Əbərqumi, Məhəmməd Şeyxülhur. "Pəncab" nəşriyyatı. 1945. 22-ci yazı.
13. Seyid Həsən Ümidiani. Təbrizdə böyük elm və tədris mərkəzi olan Rəbi-Rəşidi. "Mirase Cavidan" dərgisi. Tehran. Xeyriyyə təşkilatının nəşriyyatı, yeddinci il. № 3. s.54

ABBASNEJAD FIRUDIN ALI
*Dissertant of Institute of Manuscripts
named after M.Fuzuli under NASA*

BOOKS AND LIBRARIES IN THE REIGN OF ELKHANIDS

The given article deals with working principles of specialists studying literary art in the reign of Elkhanids and the activity of rich libraries of that period. At that time manuscript books were the result of collective work of copyists, calligraphs, painters and binders. The books were scripted mainly in the workshops acting under palace libraries.

In the reign of Elkhanids Maragha observatory founded on initiative of Nasraddin Tusi, scientific centre Rabi-Rashidi and library Gazaniyya were very popular. In these libraries skilful samples of the works by outstanding eastern literary men had been created. Period of reign of Elkhanids can be considered the brightest stage of the development of libraries and calligraphy.

АББАСНЕЖАД ФИРУДИН АЛИ ОГЛЫ
*Диссертант Института Рукописей
имени М.Физули при НАНА*

КНИГИ И БИБЛИОТЕКИ ПРИ ПРАВЛЕНИИ ЭЛЬХАНИДОВ

В данной статье повествуется о принципах работы специалистов, занимавшихся книжным искусством при правлении Эльханидов и деятельности богатых библиотек того периода. В то время рукописные книги являлись итогом коллективного труда переписчиков, каллиграфов, художников и переплетчиков. Книги, в основном, переписывались в мастерских, действующих при дворцовых библиотеках.

В годы правления Эльханидов большой известностью пользовались Марагинская обсерватория, основанная по инициативе Насреддина Туси, научный центр Раби-Рашиди и библиотека Казаня. В этих библиотеках были созданы искусные образцы произведений выдающихся литераторов Востока. Период правления Эльханидов может считаться самым ярким этапом развития библиотек и искусства каллиграфии.

Rəyçilər: t.e.d Fərid Ələkbərli, t.e.d R.C Süleymanov

AMEA. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 02 yanvar 2011- ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol № 5)